

Linda Lauze (Liepāja)

DZIMUMA ATŠĶIRĪBAS UZRUNAS LIETOJUMĀ

Pētot valodas lietojumu mūsdienu sabiedrībā, sociolingvistikā tiek pievērsta uzmanība vairākām kategorijām – vecumam, dzimumam, izglītībai, piederībai pie kāda sociāla slāņa u.tml., kas raksturo indivīdu un ietekmē lingvistisko variantu izvēli. LU profesore I. Druviete ir uzsvērusi, ka “ilgus gadus tikusi nošķirta sabiedrības ietekme uz valodu un sistēmas iekšējā attīstība, sociālos faktorus atzīstot par mazāk nozīmīgiem. Tomēr valoda komunikācijā nevar tikt šķirta no konteksta un sociālās realitātes, un ar valodas palīdzību runātāji šo realitāti veido” (Druvieta 1998, 9).

Raksta mērķis ir raksturot dzimuma atšķirības uzrunas lietojumā. Konferencē “Vārds un tā pētīšanas aspekti” jau ir runāts par dzimuma atšķirībām. 1996. gadā J. Sīlis nolasīja referātu “Vārds kā sociolingvistiskais tabu: valoda un dzimums”. Latviešu valodniecībā uzrunas formas vispamatīgāk ir pētījis J. Sīlis disertācijā “Семиотика вариантных форм обращения в английском и латышском языках”, kas aizstāvēta 1979. gadā, un publikācijās. Raksturojot latviešu valodas lietojumu lietišķajos rakstos, uzrunas formas ir analizētas V. Skujiņas darbos “Valsts valodas prasmei lietvedības dokumentos” (1993), “Latviešu valoda lietišķajos rakstos” (1999). Jāpiemin, ka sociolingvistikā noderīgas ziņas ir atrodamas dažādu autoru grāmatās par uzvedības kultūru, tajās ir raksturots uzrunas formu lietojums saskaņā ar etiķeti. LPA ir izstrādāti vairāki kursadarbi par uzrunas formu lietojumu. Līdz šim dzimuma atšķirībām uzrunas lietojumā ir veltīta niecīga uzmanība.

Referāta pamatā ir sociolingvistisks pētījums, kas veikts 1999.–2000. gadā Kurzemes reģionā sadarbībā ar Liepājas Pedagoģijas

akadēmijas filoloģijas specialitātes studentiem. Apkopota 200 respondentu (100 sieviešu un 100 vīriešu) sniegtā informācija. Pētījuma izstrādē izmantotas šādas metodes: 1) anketēšana (15 slēgti un 5 atvērti jautājumi); 2) intervēšana; 3) tiešie novērojumi. Anketēšanas rezultāti ir salīdzināti pēc respondentu dzimuma, kā arī pēc vecuma grupām, izmantojot šādu sadalījumu: 15–24 gadi;

25–34 gadi;

35–49 gadi;

50–64 gadi;

65 un vairāk gadu.

Katrā vecuma grupā aptaujāti 20 vīrieši un 20 sievietes.

Apzīmējums *uzrunas formas* tiek lietots plašā izpratnē, ar to saprotot ne tikai lietvārdu vokatīvā, bet arī pronomiņālo uzrunu un vārdu savienojumus ar personas nosaukumu, vārdu vai uzvārdu. Pētījumā tiek apskatītas tās uzrunas formas, kuras izmanto personas uzrunāšanai.

Analizējot dzimuma atšķirības uzrunas lietojumā, ir jāņem vērā šādi sociolingvistiski faktori:

- 1) kādas uzrunas formas lieto sievietes un vīrieši;
- 2) kādas uzrunas formas tiek izmantotas, uzrunājot sievietes un vīriešus.

Uzrunājot nepazīstamas sievietes, paralēli lieto apzīmējumus *kundze* un *kundzīt*, taču, uzrunājot nepazīstamus vīriešus, izmanto formu *kungs*. Teorētiski ir iespējams pieļaut, ka svešu vīrieti varētu uzrunāt ar pamazināmo formu *kundziņ*, bet valodas praksē tas nav pieņemami.

Interesantu faktu ir konstatējusi zinātniece N. Volfsona, kas ir pētījusi, kā amerikāņi uzrunā svešiniekus publiskās vietās sadzīves pakalpojumu sfērā. Uzrunājot vīriešus, tiek lietota forma *sir* 'ser', bet, uzrunājot sievietes, tiek izmantotas formas *dear* 'dārgā' vai *hon* 'mīlulīt'. Amerikāņu sievietes uzrunu *dear* un *hon* uztver kā diskriminācijas

zīmi, ka sabiedrībā sievietes tiek uzskatītas par sociālu grupu, pret kuru drīkst izturēties nenopietnāk (Wolfson 1983, 68).

Arī Latvijā publiskās vietās var novērot, ka vīrieši uzrunā gan pazīstamas, gan svešas sievietes tādos deminutīvos kā *saulīt*, *sirsniņ*, *dārgumiņ*. Intervijā laikrakstā “Kurzemes Vārds” 2000. gada 27. novembrī tūrisma aģentūras “Ap sauli” direktors saka: “Patīk sievietes saukt nevis vārdos, bet gan par saulītēm. Tāpēc arī jaunatvērtā tūrisma aģentūra “Ap sauli” ir nosaukta šajā mīļvārdiņā, kurā kopīgā darbā apvienojušās manas čaklās saulītes”. (Pujēna 2000) Izlasot šādu sociolingvistisku informāciju, raksta autorei radās interese noskaidrot, vai latviešu sievietēm ir patīkami (nepatīkami), ja viņas tiek uzrunātas ier, ekš minētajos mīļvārdiņos. Galvenais secinājums, kas izriet no pētījuma materiāla, ir tāds, ka sieviešu lingvistiskā attieksme pret šādām uzrunas formām ir atkarīga no runas situācijas.¹ Minēto secinājumu ilustrē fragments no intervijas.

Sieviete (35–49), tūrisma aģentūras “Ap sauli” ceļojumu konsultante: – *Ja no rīta ienākot šoferi saka: “Sveiki, saulītes!” vai direktors, zinot viņa māksliniecisko dvēseli, – tas ir patīkami. Ja strādātu siltumnīcā, teiktu: “Puķītes!” Ja svešs vīrietis teiktu: “Saulīt!” – uz ielas un piedzēries – , tad varētu pārprast.”*

Alternācijas likumi, kas kontrolē valodas līdzekļu izvēli sociālā kontekstā, ierobežo mīļvārdiņu lietojumu. Tie nav piemēroti oficiālām runas situācijām. S. Lasilas “Zelta uzvedības grāmatā” ir teikts: “Nav pieklājīgi publiski savu sievu vai līgavu saukt mīlināmos vārdos, tādos kā, piemēram, *kaķīt*, *pelīt*, *mīlulīt*, *sirsniņ*.” (Lasila 1994, 53)

¹ Termins *lingvistiskā attieksme* sociolingvistikā tiek lietots, lai apzīmētu subjektīvā faktora kompleksu, kas ietver arī dažādu sociālo grupu un indivīda valodas uztveres īpatnības. Sīkāk par šo terminu sk.: *Baltaiskalna D. Valodas politikas un lingvistisko attieksmju mijiedarbība // Vārds un tā pētīšanas aspekti: Rakstu krājums 3. – Liepāja: LPA, 1999. – 4.–10. lpp.*

Vispirms pētījumā tika noskaidrots, vai respondents savu mīļoto cilvēku sauc kādā mīļvārdiņā, piedāvājot četrus atbilžu variantus: *jā*, *bieži*, *reti*, *nē* (sk. 1. tabulu). Noliedzošu atbildi ir devuši 25 respondenti, no tiem gandrīz puse, t.i., 12 respondenti (6 vīrieši un 6 sievietes) pieder pie vecuma grupas 65 un vairāk gadu. Ja atbilžu *jā* un *bieži* rezultātus apvieno, uzskatot tās par pozitīvām, tad var atzīt, ka kopumā vairāk vīriešu (57) nekā sieviešu (49) savu mīļoto cilvēku sauc kādā mīļvārdiņā. Interesanti, ka, salīdzinot dzimuma grupu atbildes pēc vecuma, rādītāji ir atšķirīgi. Uzrunājot savu mīļoto cilvēku, mīļvārdiņu biežāk lieto 15–24, 25–34 gadus vecas sievietes (abām vecuma grupām ir pa 14 apstiprinošām atbildēm) un 15–24, 35–49, 50–64 gadus veci vīrieši (katrā no minētajām vecuma grupām ir 13 pozitīvas atbildes).

Lai noskaidrotu mīļvārdiņu ierobežojuma situatīvo raksturu, tiem respondentiem, kas neizvēlējās atbildi *nē*, tika piedāvāts nākamais jautājums: *Kādās situācijās respondents uzrunā mīļvārdiņā savu mīļoto cilvēku?* Respondentam bijis atļauts izvēlēties vienu vai vairākus atbilžu variantus: *divatā*, *ģimenes lokā*, *draugu klātbūtnē*, *darba kolēģu vidū*, *svešu cilvēku klātbūtnē*. Visus atbilžu variantus, nediferencējot mīļvārdiņu lietojuma situatīvo piemērojumu, ir izvēlēties neliels skaits respondentu – 3 vīrieši un 2 sievietes.

Piemēram, vīrietis (50–64), šoferis: – *Es arī tirgū varu pasaukt : čabulīt.*

Jāatzīmē, ka no pieciem piedāvātajiem izvēles gadījumiem rezultātā ir radušies trīspadsmit atbilžu varianti. Visvairāk respondentu ir snieguši šādus atbilžu variantus:

- 1) *divatā* – 26 sievietes un 14 vīrieši;
- 2) *divatā* un *ģimenes lokā* – 21 sieviete un 18 vīriešu;
- 3) *ģimenes lokā* – 20 sieviešu un 12 vīriešu;

Tabula Nr. 1.

Vai respondents savu mīļoto cilvēku sauc kādā mīļvārdiņā
(sadalījums pa vecuma un dzimuma grupām)

Vecuma grupa	ATBILDES							
	jā		bieži		reti		nē	
	siev.	vīr.	siev.	vīr.	siev.	vīr.	siev.	vīr.
15-24	13	10	1	3	6	4	–	3
25-34	9	7	5	3	5	8	1	2
35-49	8	9	2	4	9	6	1	1
50-64	7	7	2	6	8	5	3	2
65 +	2	5	–	3	12	6	6	6
Kopā	39	38	10	19	40	29	11	14

Tabula Nr. 2.

Vai uzrunai respondents lieto personas vārda pamazināmo formu, t.i.,
deminutīvu (sadalījums pa vecuma un dzimuma grupām)

Vecuma grupa	ATBILDES							
	jā		bieži		reti		nē	
	siev.	vīr.	siev.	vīr.	siev.	vīr.	siev.	vīr.
15-24	3	7	7	1	8	6	2	6
25-34	8	10	5	1	5	4	2	5
35-49	4	7	6	5	8	8	2	–
50-64	10	3	–	4	8	12	2	1
65 +	5	7	5	1	8	9	2	3
Kopā	30	34	23	12	37	39	10	15

4) divatā, ģimenes lokā un draugu klātbūtnē – 10 sievietes un 5 vīrieši.

Pārējos atbilžu variantus ir izvēlējušies mazāk par 10 respondentu. Piemēram, 9 respondenti ir atzīmējuši atbilžu variantu: *divatā, draugu klātbūtnē*, no kura ir izslēgta situācija *ģimenes lokā*; no tiem 2 sievietes un 5 vīrieši ir 15-24 gadus veci. Iespējams, ka viņi vēl nav nodibinājuši savu ģimeni un ka vecāku klātbūtnē viņi savu mīļoto cilvēku mīļvārdiņā nesauc. Tātad šī anketas jautājuma analīze liecina, ka lielākā daļa respondentu apzinās mīļvārdiņu lietojuma ierobežotību.

Vērtējot atbildes uz jautājumu "*Vai uzrunai respondents lieto personas vārda pamazināmo formu, t.i., deminutīvu?*" tika pētīts, kurā dzimuma grupā vairāk ir raksturīgs deminutīvu izmantojums (sk. 2. tabulu). Pēc pozitīvo atbilžu *jā* un *bieži* apvienošanas var secināt, ka kopumā nedaudz vairāk sievietes (53) nekā vīrieši (46) uzrunai lieto personas vārda pamazināmo formu. Līdzīga aina ir vērojama pēc negatīvo atbilžu *reti* un *nē* apkopošanas. Nedaudz vairāk vīrieši (54) nekā sievietes (47) ir snieguši noliedzošu atbildi. Tādējādi var secināt, ka mūsdienu latviešu valodā nav krasu dzimuma atšķirību personas vārda pamazināmās formas lietojumā – gan sievietes, gan vīrieši uzrunas funkcijā izmanto no personas vārda atvasinātus deminutīvus.

Tomēr jānoskaidro, vai arī faktori, kuru dēļ sievietes un vīrieši uzrunai izmanto deminutīvus, ir vienādi. Izmantojot sešus piedāvātos atbilžu variantus *uzrunātā persona ir radnieks, uzrunātā persona ir jūsu draugs, uzrunātā persona ir labsirdīgs cilvēks, uzrunātā persona ir maza auguma cilvēks, jūs vērsaties pie uzrunātās personas ar kādu ikdienišķu lūgumu, cits iemesls*, respondenti ir izveidojuši kopā divdesmit vienu kombināciju. Desmit atbilžu kombinācijām ir individuāls raksturs – katru no tām ir veidojis tikai viens respondents. Piemēram, vienu reizi ir norādīti visi seši atbilžu varianti (vīrietis, 15–24). Jānorāda, ka tie

respondenti, kas nelieto personas vārda pamazināmo formu, – 10 sieviešu un 15 vīriešu – nav atbildējuši uz aplūkojamo jautājumu.

Vairums respondentu ir izvēlējušies šādas atbildes:

- 1) uzrunātā persona ir radnieks – 26 sievietes un 37 vīrieši;
- 2) uzrunātā persona ir radnieks, jūsu draugs – 26 sievietes un 13 vīriešu;
- 3) uzrunātā persona ir jūsu draugs – 12 sieviešu un 13 vīriešu.

Pievērsīsim uzmanību atsevišķiem faktoriem, kas ir iekļauti respondentu atbildēs. Gandrīz vienāds skaits sieviešu (17) un vīriešu (16) atzīst, ka izmanto deminutīvus, uzrunājot labsirdīgu cilvēku. Vairāk sieviešu (7) nekā vīriešu (4) norāda, ka lieto deminutīvu, jo vēršas pie uzrunātās personas ar kādu ikdienišķu lūgumu. Tikai daži respondenti ir atzīmējuši faktoru *uzrunātā persona ir maza ar, ja cilvēks* – 4 vīrieši un 2 sievietes. Analizējot citus deminutīvu izmantošanas iemeslus, var secināt, ka vairāki abu dzimumu pārstāvji anketās ir rakstījuši – *bērns*. Krasa atšķirība starp dzimumiem ir redzama vienā gadījumā, kur 25–34 gadus veca sieviete ir minējusi iemeslu *lai mani uzklausītu*. Detalizēta šādas atbildes raksturošana neietilpst sociolingvistikas jomā, tā ir sociālās psiholoģijas kompetence.

Pētot uzrunu, zinātniekus interesē arī tradīcijas ģimenē. Dzimuma atšķirību aspektā aplūkosim situāciju, kas rodas pēc jaunas ģimenes izveides, kad agrākie svešinieki kļūst par radniekiem. Ekspresintervijās ir analizēti jautājumi, kā sieva uzrunā vīra vecākus un kā vīrs – sievas māti un tēvu. Interesanti, ka latviešu valodā tiek lietotas uzrunas formas *sievasmāt, sievastēv, vīratēv*, bet *vīramāt* – nē. Iespējams, ka šīs uzrunas tabu sakņojas latviešu folklorā, kur valda priekšstats *vīra māte – velna māte*.

Analizējot vietniekvārdu *tu* un *jūs* izmantojumu, var secināt, ka minētajā situācijā pastāv dzimuma atšķirības. Tās ir sevišķi spilgti redzamas viena dzimuma personu saskarsmē. Sievas tēvs un znots

lielākoties viens otru uzrunā ar vietniekvārdu *tu*. Tas ir dabiski pēc tubrālību noslēgšanas; neformālas attiecības abu vīriešu starpā var veicināt arī kopīga alkoholisko dzērienu lietošana svētku reizēs.

Piemēram, uz intervijas jautājumu *Kad jūs sākāt uzrunāt sievas tēvu ar tu?* vīrietis (25–34), būvinženieris, ir atbildējis šādi: *Pēc pirmās sadzēšanas.*

Turpretī vedeklas saziņā ar vīra māti dominē vietniekvārds *jūs*. Pētījuma materiālos ir nosaukti vairāki iemesli, kas nosaka minētā pronomena izvēli. Piemēram, izmantosim raksturīgākās vedeklu atbildes.

Sieviete (50, 64): – *Drīzāk aiz cieņas, nevis svešatnības.* Sieviete (25–34): – *Mums nav sirsnīgu un tuvu attiecību.* Sieviete (35–49): – *Ļoti reti viņu redzēju (vienreiz gadā, ne biežāk), un viņa bija jau 63 gadus veca, kad ar viņu iepazīnos.* Sieviete (35–49): – *Viņu iepazīnu kā vecāko kolēģi, un no tā laika iesakņojusies “jūs” forma.*

Tātad vietniekvārda *jūs* lietojums var nozīmēt gan distancētas, gan cieņas pilnas attiecības. Tuvu attiecību gadījumā ir iespējams, ka vedekla uzrunā vīramāti ar vietniekvārdu *tu* (Pronomenu *tu* un *jūs* vērtējumu sociolingvistiskā aspektā sk. Lauze 2000).

Jāatzīmē, ka, uzrunājot radniekus, vīrieši mazāk respektē atšķirības sociālo lomu un statusu hierarhijā nekā sievietes. I. Druviete norāda, ka “ģimenē saskaņā ar sociālajām lomām (piem., tēvs kā pelnītājs, māte kā saimniece) komunikācija balstīta uz regulāriem modeļiem, kas atkarīgi no ģimenes iekšējās uzbūves, rakstura iezīmēm un arī no sociālās vides un tās vērtību sistēmas” (Druviete 2000, 52). Socioloģijā ir pazīstams dalījums – uz statusu vai uz personu orientēta ģimene (sīkāk par to sk. Druviete 2000, 52–53). Ja ģimene ir orientēta uz statusu, sociālās lomas *bērni – vecāki, vedekla – vīra vecāki, znots – sievas vecāki* netiek atzītas par līdzvērtīgām. Uz personu orientētās

ģimenēs minētās sociālās lomas tiek uzskatītas par vienlīdz svarīgām. Pētījuma materiālos ir fiksēts interesants fakts, ka vienā ģimenē znots (25–34), policists, uzrunā, sievas tēvu (50–64), augstskolas pasniedzēju, ar vietniekvārdu *tu*, savukārt vedekla (25–34), skolotāja, vīra mātei (50–64), maksas tualetes dežurantei, saka *jūs*.

Saziņā ar pretējā dzimuma personu ir sastopams abu pronomenu – *tu* un *jūs* – lietojums. Tomēr iegūtie dati liecina, ka vīrieši biežāk uzrunā sievas māti ar vietniekvārdu *tu* nekā sievietes – vīra tēvu. Gan sievas, gan vīra vecāku uzrunai tiek izmantots vārdu savienojums, kas sastāv no bērna personvārda ģenitīvā un lietvārda *māte* / *mamma* vai *tēvs* / *tētis* vokatīva formas. Piemēram, *Aijas mamm*, *Aijas tēv*, *Jāņa mamm*, *Jāņa tēt*. Kad ģimenē ir piedzimuši bērni, uzrunas veids var mainīties. Tāpat kā mazbērni vēršas pie vecvecākiem, vedekla vai znots var izmantot uzrunu *vecomāt*, *vecotēv*, *omamm*, *opap* u.tml. Jāpiebilst, ka neliela daļa intervēto personu izvairās no jebkādas uzrunas formas.

Nobeigumā jāatzīst, ka virsrakstā pieteiktā temata izziņāšana ir jāturpina. Akcentējot dzimuma atšķirības, uzrunas lietojumā ir raksturots arī sievietēm un vīriešiem kopīgais. Mūsdienās, kad zinātnē tiek iztirzātas dažādas feminisma teorijas, valodnieciski pētījumi par dzimuma jautājumiem varētu būt interesanti.

LITERATŪRA

1. *Druviete I.* Valodas pārmaiņas kontaktvalodu ietekmē // *Linguistica Lettica*. – Nr.2. – R.: Latviešu valodas institūts, 1998. – 5.–17.
2. *Druviete I.* Valoda un socializācija B.Bernsteina lingvistiskā deficīta hipotēzes skatījumā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 4. – Liepāja: LiePa, 2000. – 49.–57.
3. *Fasold R.* *The Sociolinguistics of Language*. – Oxford / Cambridge: Blackwell, 1992.

4. *Jukāme I.* Personas dzimuma, vecuma un izglītības nozīme uzrunas formu izvēlē. Kursa darbs. – Liepāja, 2001.
5. *Lasila S.* Jaunā zelta uzvedības grāmata. – R.: Sprīdītis, 1994.
6. *Lauze L.* Uzrunas formu lietojums sociolingvistiskā aspektā // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – Nr. 380/383 (2291/2294). – 27. okt. – 23. lpp.
7. *Pujēna S.* Stiķi, niķi, ieradumi ... // *Kurzemes Vārds*. – 2000. – 27. nov. – 8. lpp.
8. *Sīlis J.* Uzrunas “biedri / biedre [ne]” lietošanas problēmas // *Valodas aktualitātes* – 1987. – R.: Zinātne, 1988. – 206.–216.
9. *Sīlis J.* Vārds kā sociolingvistiskais tabu: valoda un dzimums // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Zinātniskās konferences tēžu krājums. – Liepāja: LPA, 1996. – 58.–59.
10. *Skujiņa V.* Valsts valodas prasmei lietvedības dokumentos. – R.: SIA “Biznesa komplekss”, 1993.
11. *Skujiņa V.* Latviešu valoda lietišķajos rakstos. – R.: Zvaigzne ABC, 1999.
12. *Wolfson N.* Rules of Speaking // Jack C. Richards and Richard W. Schmidt. *Language and Communication*. – London / New York: Langman, 1983. – 61–87.
13. *Сулис Я.* Семиотика вариантных форм обращения в английском и латышском языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 1979.

Gender Differencies in the Usage of Address

Summary

The study of gender in relation to the usage of language represents the study of sociolinguistic variation. The present paper is based on personal interviews, direct observation and 200 responses to a questionnaire. The data involve age stratification beginning with age 15 in five groups. There are 20 women and 20 men in each age group.

Attention has been given to the usage of diminutives for an address. The results of our research are illustrated by two tables. They show small differences among gender groups choosing diminutives for an address. The author provides a detailed description of the way how daughters-in-law and sons-in-law address mothers-in-law and fathers-in-law. The data lead us to conclude that men more frequently use the pronoun *tu* than women addressing mothers-in-law and fathers-in-law.